

УДК 821.162.1

Наталія АСТРАХАН

**«СТАРИЙ ПЕРЕКАЗ» Й. І. КРАШЕВСЬКОГО:
ДОСВІД ПРОЧИТАННЯ**

У статті здійснюється прочитання твору Й. І. Крашевського «Stara baśń» як історичного роману, в художньому просторі якого досліджується один з важливих етапів становлення польської державності. Смісл твору розкривається в контексті філософії діалогу, який в романі Й. І. Крашевського постає як передумова гармонізації суспільного життя.

Твір Й. І. Крашевського «Стара легенда» («Stara baśń (Powieść z IX wieku)») датований 1876 роком. Назва твору, як і авторський додаток до основного тексту, відсилає читача до старовинних легенд, зафіксованих в рукописах XV століття одним з перших польських істориків Я. Длугошем. Продовжуючи традицію історичного роману, що сформувався в епоху романтизму передусім зусиллям В. Скотта, Крашевський надає цій традиції нового звучання, використовуючи досвід реалістичної літератури.

Історичний роман виник в той час, коли європейці стали свідками грандіозних подій, що охопили весь континент. Саме тоді вони свідомо почали звертатися до історичного минулого, відшукуючи в ньому відповіді на болючі соціальні, економічні, релігійні, політичні питання сьогодення, намагаючись знайти у віддалених епохах корені сучасних проблем. Діалог між епохами – тією, з якою пов'язані події, про які ведеться оповідь, та тією, коли здійснюється оповідь, – проявляє сутність історичного роману. У подальшому розвитку, в художній практиці вже XX століття, сучасність, з позиції якої розповідається про часи, що минули, набула фабульно-персональної матеріалізації – так виник так званий «роман зв'язку часів», що активно розвивається в українській літературі, починаючи з останніх десятиліть XX ст.

Історичний роман в широкому розумінні (яке вбирає всі його можливі жанрові різновиди та варіанти) вимагає особливих зусиль і від автора, і від читача, свідомість яких має функціонувати як своєрідна «машина часу». Створюючи «Стару легенду», Крашевський був поставлений перед необхідністю подолати відстань від кінця XIX століття до століття XV (час створення літописів), потім зануритись на глибину ще кількох століть (час виникнення переказів про П'яста та Попелека), а вже після цього здійснити реконструкцію історичних подій, що знайшли відображення спочатку в усній народній творчості, а потім у писемних пам'ятках західних слов'ян, спільній пам'яті, яка є важливим фактором формування й розвитку і етносу, і нації. Зрозуміло, що автор, тяжко переживаючи ситуацію відсутності незалежної польської держави, перебування польського народу під страшним тиском, не лише вкрай несприятливим, але й загрозливим для збереження мови,

культури, історичної пам'яті, не випадково звернувся до часів легендарного П'яста (Piast), з яким традиційно пов'язувалось уявлення про становлення польської державності.

Для сучасного читача відстань у часі, яку треба подолати, щоб дістатися до IX століття, значно більша. На початку століття XXI і сам твір Крашевського сприймається як вже достатньо старий переказ дуже старого переказу. Рецепція твору польського письменника вимагає від сучасного читача налаштувати свою свідомість відповідно до масштабу «великого часу» (поняття, запропоноване М. М. Бахтінім¹), включитися в роботу історичної пам'яті, відчути свою причетність до її функціонування, без якого неможливою є культурна естафета поколінь, цілісність здійснюваного в сфері культури самостворення людини, етносу, нації, людства.

Специфіка сучасного сприйняття твору зумовлена, на наш погляд, особливою увагою до життя переказу в свідомості окремої людини та людського загалу, його здатністю відбивати і зміни, і константи духовного та історичного буття у їх найщільнішому взаємозв'язку. Таку рецептивну стратегію передбачав і автор, супроводжуючи ретельне зображення побуту, звичаїв, обрядів слов'янських полян, характерної для середньовіччя внутрішньої братовбивчої ворожнечі з її соціально-політичними та економічними мотивами та героїчного протистояння іноземним загарбникам, постійним відтворенням ситуації художнього мовлення та його сприйняття, аналізом того, як впливає художнє слово, винесене на поверхню свідомості співця таємничими процесами творення співу, на усвідомлення персонажами себе, своєї долі, на прийняття рішення, на дії в тих чи інших обставинах.

Протягом XIX століття, початок якого, відповідно до провідних настанов романтичної епохи, був ознаменований бурхливим розвитком історіографії, етнографії, фольклористики, накопичився величезний матеріал, на основі якого можна було робити висновки про значущість стихійно здійснюваного народом художнього самоусвідомлення, про важливість відображення в обрядах та культурах міфу як колективного етнічного світорозуміння. Очевидно, що на цей матеріал і спирається Крашевський, творчо переосмислюючи його й відтворюючи характерну для історичного роману традицію: важливу роль для розуміння свідомості середньовічної людини відіграють народні та стилізовані під народні балади в романі В. Скотта «Айвенго»; допомагають зрозуміти психологію людини з народу, народну душу прислів'я та приказки, народні казки та пісні в створеній з опорою на художній досвід «шотландського чарівника» повісті О. С. Пушкіна «Капітанська дочка» тощо.

У романі «Стара легенда» однією з ключових для розуміння змісту твору виявляється постать народного співця Слована (Słowan). Він з'являється у найважливіших моментах оповіді, коментуючи піснями найбільш визначні події, даючи оцінку і людям, і їх вчинкам. Слован співав так, «немов все його життя втілюється у піснях і вони переповнювали його груди, немов піснями він дихав й не міг без них жити» («jakby życie jego pieśnią być musiało, jakby tu ona, nie wylewając się z piersi, nabrzmiwała w nich, jakby tu była tchnieniem, bez którego ostać się nie mógł»²). В цьому відношенні співець втілює характерну рису багатьох слов'ян, які навчаючись мові, вчилися пісні. Слован обійшов усі полянські землі, збираючи пісні, в яких світ західних слов'ян

¹ Бахтин М. М. В большом времени // Бахтинология: Исследования, переводы, публикации. К столетию рождения М. М. Бахтина / ред. К. Г. Исупов. – СПб: Алетейя, 1995. – С. 7–9.

² Kraszewski J. I. Stara baśń. – Kraków: Wydawnictwo GREG, 2010. – 301 s. – S. 32.

постає у єдності, у братніх зв'язках з іншими слов'янськими племенами. Просторова єдність цього світу, його зв'язок з рідною землею доповнюється зв'язком часів – у піснях живе голос могил, пам'ять про славне минуле, про ті благословенні часи, коли гуслив було більше, ніж заліза, а пісень більше, ніж сліз («geśli bywało więcej niż żelaza, a śpiewu niż płaczu»³). Старий Слован в юності був позбавлений очей для того, щоб душа його в «інший світ дивилася» («w drugi świat patrzała»⁴) – світ численних слов'янських богів, уявлення про яких робить буття людей осмисленим.

Здатність бачити сутність, смисл того, що відбувається, виходити за межі конкретного часу й простору – головна ознака співця. Але він з боєм каже, що його перестають слухати, що він змушений співати лісам. Перш за все стало ніколи слухати пісень жорстокому та підступному в боротьбі за владу князю Хвостеку (Chwostek), в городищі якого «мечі співають та залізо грає» («Tam mieczyki śpiewają i żelazo gra»⁵), здійснюються страшні злочини проти всіх, хто наважується не підкоритися йому, намагається зберегти власну свободу. Хвостек, представник колись славного роду Лешеків (Leszeki), покликаною правити полянами, об'єднувати їх перед обличчям зовнішніх нападників, першим перетворився на чужинця для своїх підданих. А співати перед чужинцем, як зазначає Слован, – «неначе лити мед у калюжу» («przed obcym śpiewałem, jakbym miód lał w kalużę»⁶).

Злочинна жорстокість Хвостека (Попеля) закономірно узгоджується з тим, що він «слів не слухає» («Słowa on nie posłucha»⁷), як про це кажуть Мишки (Myszki) під час народного віча. Розмова з іншими людьми для князя – лише привід випитати правду й потім одразу безжально знищити будь-кого, якщо він становить загрозу для правителя. Не випадково своєрідним двійником Хвостека виявляється його шпигун – потворний озлоблений Зносек (Znosek), який не дивиться на людину й не слухає її, а підглядає та підслуховує, щоб потім видати для знищення.

Крашевський поділяв поширену в його час теорію про те, що слов'яни – це діти «слова». У цьому полягає їх докорінна відмінність від німців – німих, не здатних володіти слов'янською мовою. Німецький торговець Хенго (Hengo) вимагає від свого сина Герди (Gerda) мовчати посеред слов'ян, удавати з себе німого. Але вражений жорстокою розправою Хвостека з кметами, хлопчик не може мовчати, розповідає людям правду про злочини, свідками яких він став, й перестає бути чужинцем. Історичне протистояння полян та саксів, що перегукується в творі Крашевського з сучасною йому конфронтацією поляків та німців в умовах, коли державність одних була обмежена, поставлена на межу знищення державністю інших, стає метафорою одвічної суперечки між двома способами існування в світі. Один передбачає ствердження лише власної правди огнем та мечем, монолог влади, неможливий без диктату сили, а інший – рівноправне співіснування різних правд, діалог, що веде до істини в слові та ділі.

Втіленням такого діалогу, покликаною внести лад у спільне життя, стає народне віче, якого так боїться Хвостек. За ініціативу щодо проведення народних зборів старому Вишу (Wisz) доводиться заплатити життям, але старовинна традиція все ж таки відроджується. Крашевський показує, як

³ Ibidem, S. 32.

⁴ Ibidem, S. 33.

⁵ Ibidem, S. 33.

⁶ Ibidem, S. 36.

⁷ Ibidem, S. 81.

важко людям домовитись, як важливо вміти слухати інших. Надзвичайно легко віче може перетворитися у пустопорожню балаканину, яка не веде до дій, або переродитися у сутичку, бійку, битву. Відповідно до логіки антиномічного міфологічного мислення, структуру якого описав К. Леві-Стросс⁸, народне віче (діалог, що охоплює всіх) має в якості антипода війну, від якої ніхто не може вважати себе захищеним, якщо вона розпочалася. У «Старій легенді» зображується і братовбивча війна, і війна з іноземними загарбниками. Але межа між ними тонка. Німців приводять на полянські землі діти Хвостека, нащадки роду Лешеків. Якими б яскравими й визначеними не були патріотичні почуття Крашевського, художня логіка твору стверджує, що чужинцем, готовим до ворожнечі, війни людину робить ставлення до інших людей, уявлення про основні цінності буття.

Здатність до діалогу з іншими, увага до слова будь-якої людини, що проявляє повагу до неї, – характерна риса Пяста (Piast), ідеального правителя, за задумом Крашевського. Пяст прагне жити своїми трудами, його взагалі не цікавить влада. З коханням ставиться він до дружини Репиці (Rzepica) й до семирічного сина. Письменник показує Пяста в діалозі і з саксом Хенго, і з кметами, і з Хвостеком, і з християнськими місіонерами (за легендою – ангелами чи апостолами), що розповідають йому про віру в єдиного Бога, про розп'яття та воскресіння Христа. Завжди Пяст залишається спокійним і доброзичливим, каже те, що думає, гостинно відчиняє двері свого будинку для всіх, нічого не шкодує для інших. Коли кмети довго не можуть дійти до згоди, обираючи князя після загибелі Хвостека, і врешті-решт згадують про старого бортника – бідного й смиренного, – його кандидатура не викликає сумніву ні в кого. Пяст не лицемірно відмовляється від влади, як роблять це персонажі хронік Шекспіра або Борис Годунов у М. М. Карамзіна та О. С. Пушкіна. Він приймає на себе владне ярмо лише тому, що усвідомлює необхідність цього, неможливість ухилитись від тяжкого служіння в часи страшних випробувань, перед загрозою вторгнення чужинців. Саме Пясту вдається об'єднати всіх полян заради спільної перемоги й добитися припинення війни, початку діалогу з ворогами.

Зрозуміло, що «Стара легенда» Крашевського звернена не лише в минуле, але й у майбутнє, втілює спільну для всіх поляків мрію про відродження власної державності відповідно до найкращих традицій минулого, осмислених у художньому слові. Втілення цієї мрії має стати передумовою щасливого життя окремих людей.

Так історія кохання Домана (Doman) й Діви (Dziwa) показує, яким важливим для щастя людини є правильна організація суспільного життя, що дозволяє вчасно справлятися з загрозами для існування людей, які можуть виникнути за тих чи інших обставин. Крім цього, відповідне дійсності розуміння людиною себе можливе тільки за умови її перебування в діалозі з усіма іншими людьми. Лише тоді, відмовившись від егоїстичної сваволі, усвідомивши помилки на рівні слова та діла, вона здатна, відповідно до власної долі, наблизитись до щастя, уникнути нещастя, недолі. За віруваннями слов'ян, доля це і є «втілення щастя, удачі, що даруються людині божеством; спочатку саме слово *бог* мало значення „доля“»⁹. Розум та співочий (пророчий) дар Діви й мужність і чесність Домана, а також мудрість, отримана в страшних випробуваннях, через які їм довелося пройти разом з усією

⁸ Леві-Стросс К. Структура мифов // Вопросы философии. – 1970. – № 7. – С. 151–183.

⁹ Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – Т. 1. А – К. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – 672 с. – С. 391.

спільнотою, дозволяють молодим героям почути одне одного та старших, відкинути те, що заважає бути разом, відкрити дорогу в майбутнє. Діалог між Доманом та Дівою, котрий супроводжується розумінням та прощенням, робить щасливими їх обох, примушуючи всіх оточуючих (включаючи автора та читачів) відчувати радість – поласувати відповідно до традиційно-казкової кінцівки на уявному весільному бенкеті віртуальним медом, що по вусах тече, а в рот не потрапляє.

Особливості хронотопу «Старої легенди» уможливають багатомірне сприйняття твору. Художній простір формується на перетині географічно достовірної та легендарно-міфічної координат, про що свідчать вживані в тексті топоніми. Озера Гопло (Goplo) та Ледніца (Lednica) як своєрідні полюси, між якими розгортається романна дія, стають передусім простором змін, які відбуваються в процесі перебігу подій. Городище Хвостека на острові посеред озера Гопло, що сприймалося як заплямований злочинами осередок неправедної влади, виявляється зруйнованим, але натомість у праведному просторі буття Пяста постає Кнезно (Knežno) на честь обраного на засадах справедливості князя. Острів на озері Ледніца, де був розташований храм язичеської богині смерті Нії (Nija), духовний центр буття полян, перестає бути бажаним місцем перебування для Діви, яка залишає язичницьке служіння заради життя як дієвого кохання до ближніх – чоловіка, родини. Отже, просторові образи виявляються підпорядкованими зображенню руху часу, який змінює і соціальне, і духовне життя. Але ці зміни, скеровані в майбутнє, водночас супроводжуються поверненням у просторі та часі. Так полянська спільнота заново обживає урочище, де колись відбувалися народні збори, віче, відроджуючи забуту традицію. Так Діва повертається до батьківського будинку, з яким вона тужливо прощалася перед відбуттям на Ледніцу, що означає її включення в традицію одухотвореної, пройнятої красою праці.

Визначальним для організації хронотопу в творі стає світ природи як втілення гармонії, що неначе закликає людей до злагоди й братства. Повернення в часі, що його потребує історичний роман про життя IX століття, виявляється поверненням передусім до природи, яку слов'яни одухотворювали та обожнювали, з якою були щільно пов'язані. Не випадково події у «Старій легенді» розпочинаються навесні, на світанку, перед сходом сонця, й першими читає має зустріти звірів та птахів, побачити світ їх очима. Хоча миші, які, відповідно до старої легенди мали з'їсти неправедного князя, перетворюються в романі Крашевського на численний рід кметів Мишків, увага до світу тварин, птахів, рослин, до природних явищ – характерна ознака розгортання оповіді. Це й данина історичній правді, й відголосок романтичної ідеалізації природи, й певною мірою відповідність натуралістичній концепції людини, що формувалася в той час у європейській літературі, й авторська мрія про гармонізацію людського буття, породжена усвідомленням того, що епоха заліза завжди виявляється страшнішою за епоху каменю. Власне, тому такого значення в романі набуває зображення обрядів середньовічних слов'ян, повторюваність яких у все нових та нових обставинах, робить час циклічним, гарантує повернення до того, що було б не варто втратити. Циклічність обрядового часу протистоїть лінійності часу історичного, стверджує перевагу відродження над незворотнім руйнуванням.

У цьому відношенні стає зрозумілим, що у романі Крашевського паралельно відтворюються, доповнюючи одна одну, обидві актуальні для людської свідомості моделі часу, які окреслює Б. О. Успенський у своїй роботі «Історія й семіотика». Дослідник називає ці моделі відповідно до свідомості, яка їх породжує, історичною та космологічною, або циклічною (одна проявляється у науковому мисленні, друга – у міфологічно-релігійному).

Перша розглядає події, що відбуваються лінійно, в плані їх причинно-наслідкових зв'язків. Для другої – всі події, що можуть відбутися, – нові відтворення певного, завжди актуального вихідного стану, еманация якого продовжує відчуватися у будь-який час: «При такому розумінні події, що відбуваються, – події теперішнього – не породжують майбутнього. Дійсно, і те, що трапляється в теперішньому, і те, чому належить трапитись в майбутньому, виступає як віддзеркалення або символічне представлення одного й того ж вихідного стану, як знаки цього стану. Зв'язок між цими знаками зашифрований, так би мовити, в самому кодї світобудови»¹⁰.

Таким чином, «Стара легенда» може бути прочитана як притча, в якій робиться спроба усвідомити незмінні основи духовного та соціального буття людей, актуальні для будь-якого часу, для всіх часів, відповідні законам світобудови. Саме так прочитав цей твір Є. Гофман в своїй знаменитій екранізації «Коли Сонце було Богом», ще раз переповідаючи старовинну історію, актуалізуючи її в новому культурно-історичному контексті. В певному розумінні відтворення легендарного переказу в свідомості людей різних епох нагадує здійснення давнього обряду, який водночас і наповнюється новим смислом, і зберігає зв'язок із своїм корінням. Можливо, сповнене нечуваням соціальними катастрофами ХХ століття тому так і тяжіло до роману-притчі, до роману-міфу, що потребувало повернення до позитивного досвіду минулого, його животворної актуалізації перед небувалими загрозами. В цьому відношенні «Стара легенда» Крашевського, спираючись на романтичну та реалістичну традицію ХІХ ст., водночас провіщає художню практику століття ХХ.

Natalia Astrachan

«Stara baśń». J. I. Kraszewski: doświadczenie przeczytania

W artykule spełnia się przeczytanie utworu J. I. Kraszewskiego «Stara baśń» jako powieści historycznej, w obszarze artystycznym którego bada się jeden z ważnych etapów kształtowania się polskiej państwowości. Sens utworu otwiera się w kontekście filozofii dialogu, który w powieści J. I. Kraszewskiego staje jak przesłanka harmonizacji życia publicznego.

Наталья Астрахан

«Старая легенда» И. И. Крашевского: опыт прочтения

В статье осуществляется прочтение произведения И. И. Крашевского «Старая легенда» как исторического романа, в художественном пространстве которого исследуется один из важных этапов становления польской государственности. Смысл произведения раскрывается в контексте философии диалога, который в романе И. И. Крашевского показан как условие гармонизации общественной жизни.

Natalia Astrakhan

«The old legend» Yu. I. Kraszewski: the experience of reading

This article is reading the works of J. I. Kraszewski «The old legend» as a historical novel in the feature space which examines one of the most important stages of the formation of the Polish state. Meaning of the work is revealed in the context of the philosophy of dialogue, which in the novel by J. I. Krashevski shown as a condition for the harmonization of public life.

¹⁰ Успенский Б. А. История и семиотика (Восприятие времени как семотическая проблема) // Успенский Б. А. Избр. труды. – Т 1. Семиотика истории. Семиотика культуры. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – С. 9–70. – С. 28.